

ՀՈՒՇԻՆ ՀԱՅՈՑ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
ՕՐՐԱՆ

ՀՏԳ- 941 (479.25):325

ԳՄԳ- 63.3(2Հ)+66.3(2Հ)

Շ 973

Գիտաժողովը նվիրվում է

Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին

Տպագրվում է գիտաժողովի խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝

Արտակ Մադալյան

Գիտաժողովի ծրագրային կոմիտե՝

Արամ Սիմոնյան – ԵՊՀ ռեկտոր, Վլադիմիր Բարխուդարյան – ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար, Բաբկեն Հարությունյան – ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս քարտուղար, Աշոտ Մելքոնյան – ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, Ռուբեն Սաֆրաստյան – ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, Արարատ Աղասյան – ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրեն, Պավել Ավետիսյան – ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն

Շ 973 ՇՈՒՇԻՆ ՀԱՅՈՑ ԶԱՂԱԶԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՕՐՐԱՆ: Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր: – Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007, – 370 էջ + 1 էջ ներդիր:

ԳՄԳ- 63.3(2Հ)+66.3(2Հ)

ISBN 978-5-8080-0715-4

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2007

ԱՐՏԱԿ ԳԱՐԱԳՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ

ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՆ ԸՍՏ
«ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՏԱՐԵԳՐՔԻ»

«Կովկասյան տարեգրքի»՝ համարները, հրատարակված երկրամասի փոխարքայի գրասենյակի կողմից 1849 թվականից մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը, հետաքրքրական մանրամասներ են պարունակում Կովկասի քաղաքների բնակչության տնտեսական զբաղմունքների, հասարակական կառուցվածքի, գավառական կառավարչության, պետական և զինվորական հաստատությունների մասին: Շուշի քաղաքին վերաբերող տեղեկություններ տարեգրքում առկա են առաջին համարից սկսած, որի 3-րդ բաժնի հատվածներից մեկում, նվիրված Անդրկովկասի քաղաքներին, ներկայացվում է Շուշիի պատմությունը և որոշ վիճակագրական տվյալներ. ծխերի քանակը՝ 2407, գործող 5 եկեղեցիների, 1 վանքի ու 9 մզկիթների քանակը և այլն¹:

Տարեգիրքն արդի հետազոտողին հնարավորություն է ընձեռում վերականգնել ռուսական կայսրության կազմում Շուշիի զարգացման հիմնական փուլերը, թեև քաղաքի պատմության որոշ կարևոր հարցեր, ինչպես օրինակ՝ 1905 թ. ազգամիջյան բախումները, պետական այս հրատարակության էջերում գրեթե արծարծված չեն: Կան մի շարք այլ թերություններ և սահմանափակումներ՝ կապված վիճակագրական տվյալների անճշտությունների, հաճախակի կրկնությունների և միօրինակության հետ, ինչը վաղուց հայտնի է հետազոտողներին²: Դրա հետ մեկտեղ, «Կովկասյան տարեգրքի» առավե-

¹ Кавказский календарь (КК) на 1850 г. от канцелярии наместника Кавказского. Тифлис. 1849. Отд. 3-е. С. 96.

² Տե՛ս, օրինակ, տարեգրքի վերջին համարներում Շուշիի բնակչության անհավաստալի բարձր թվերի մասին. Գ. Սարգսյան, Շուշի քաղաքի բնակչ-

լություններից պետք է նշել այս հրատարակության շարունակականությունը, վարչական և այլ տեղեկատվության համակարգված շարադրանքը, որոնց մանրամասնության աստիճանը թույլ է տալիս համեմատության մեջ դիտել կայսերական Կովկասի բնակչության կյանքի տարբեր հանգամանքներ և պայմաններ:

Հարավային Կովկասի հարակից ընդարձակ հատվածում Շուշին XIX դ. երկրորդ կեսի միակ քաղաքային կենտրոնն էր և տարաբնույթ տնտեսական և վարչական գործառույթներ էր իրականացնում Ելիզավետպոլի նահանգի ողջ հարավի նկատմամբ՝ հարյուրավոր գյուղական բնակավայրերով և ավելի քան 400.000 բնակչությամբ: Տարեգրքի առաջին իսկ համարներից պարզ է դառնում, որ նախորդ դարակեսի համեմատությամբ Շուշին ռուս-պարսկական սահմանին իր առաջատար ռազմական նշանակությունը զիջել էր Նախիջևան, Սալյան և Լենքորան ավելի փոքր քաղաքներին, փոխարենն ստանձնելով տնտեսական, վարչական և, ինչպես հայտնի է հատկապես այլ աղբյուրների հաղորդմամբ, կրոնական ու մշակութային գործառույթներ: Շուշիի ապառազականացման մասին է վկայում այն փաստը, որ քաղաքում չկար ռազմական հոսպիտալ. միակ գործող կիսահոսպիտալը գտնվում էր Վանք գյուղում, որտեղ տեղակայված էր նաև Արաքսի սահմանի պարեկային բրիգադի շտաբը³: Ուշագրավ է, որ արդեն 1852 թ. տարեգիրքը որպես զորամասերի համար մեծածախ գնումների վայր էր նշում նույն Վանք գյուղի և Խանքենդիի (ապագա Ստեփանակերտի) կիրակնօրյա շուկաները⁴:

չության եթնիկ կազմը և նրա շարժընթացը (XIX դ. – XX դ. սկիզբ): - 1986–1988 թթ. ազգաբնակչական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հիմնական արդյունքներին նվիրված հանրապետական գիտական նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Ե., 1990, էջ 56–57; М. Саркисян, Из истории градостроительства Шуши. Ер., 1996. С. 29.

³ КК на 1901 г. Отд. 3-е. С. 48.

⁴ КК на 1852 г. С. 186. Խանքենդում էր տեղակայված նաև տարածքը վերահսկող խոշորագույն զորամասի՝ Մինգրեթական եզերական զնդի

Տարեգրքի տվյալները հատկապես կարևոր են Շուշիի տնտեսական կյանքի առանձնահատկությունները հասկանալու համար, քանի որ մինչ այժմ հստակ չէ, թե ինչպես որպես ամրոց և խանի ամառային նստավայր ձևավորված բնակավայրը ռուսական տիրապետության հաստատումով ձեռք բերեց առևտրական, արհեստագործական և արդյունաբերական կենտրոնի նկարագիր: Տարեգրքի արդեն առաջին համարը ներկայացնում է մի քանի ուշագրավ տեղեկություն, որոնք առաջին հերթին առնչվում են դարակեսին Շուշիում առևտրի վիճակին՝ կար 16 «գործարան», քաղաքի բյուջեի համալրումներից հիմնականը երկուսն էին՝ անասունների մորթի համար և իջևանատներից գանձվող գումարները (յուրաքանչյուր հողվածով տարեկան 1200 ռ.)⁵: Տարեգրքի հաջորդ տարվա համարի հողվածագիրներից մեկը վերլուծում է Պարսկաստանի հետ առևտրական հարաբերությունների փոփոխված բնույթը, ընդ որում՝ նկատում է ինչպես պարսկական ապրանքի (հիմնականում բամբակ և մետաքսաթել) ներկրման ծավալների բազմապատիկ աճ (1832թ. 598 ռուբլու դիմաց 4 մլն ռուբլի 1849 թ.) այնպես էլ ներկրման գների նվազում, ինչը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում Պարսկաստան-Ռուսաստան (Եվրոպա) առևտրի մեծագույն մասն իրականացնող հայազգի, այդ թվում՝ շուշեցի առևտրականների համար⁶: Շուշին դիրքեր էր ձեռք բերել այս առևտրում դեռևս 1750-ականներին քաղաք վերաբնակված ազուլեցի վաճառականների կապերի միջոցով: Առևտրի ծավալների մասին պատկերացում են տալիս տարեգրքի տեղեկությունները Խուղափերինի կամրջից հյուսիս գտնվող Ջեբրայիլի մաքսային անցակետի տարեկան շրջանառության մասին, որը 1878 թ. (մուտք՝ 269.806 ռ., ելք՝ 105.299 ռ.) կայուն երկրորդ տեղն էր զբաղեցնում Պարսկաս-

կենտրոնակայանը՝ տե՛ս Կոնստանտինովիչի հողվածը Շուշիի մասին նույն համարի 430–435 էջերում:

⁵ Եռյն տեղում՝ էջ 432:

⁶ КК на 1853 г. С. 415–439.

տանի հետ կարավանային առևտրում՝ զիջելով միայն Նախիջևանի հիմնական ուղղությանը (Նախիջևանի և Շարուրի անցակետերի շրջանառությունը միասին կազմում էին՝ մուտքը՝ 2.194.601 ռ., ելքը՝ 729.372)⁷: Կարելի է ենթադրել, որ հենց Պարսկաստանի հետ առևտրի բնույթը պայմանավորեց Արցախի նախալեռնային գոտում մետաքսի մշակության տարածումը, որպես սեփական հումքով Եվրոպա դուրս գալու նախաձեռնություն: Ինչպես հայտնի է, 1890-ականներից անդրկովկասյան երկաթուղու (սկզբում Բաքու-Թիֆլիս, այնուհետև՝ 1900-ական թթ. Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Երևան-Ջուղա հատվածների) գործարկմամբ Շուշին մեկուսացավ միջազգային առևտրի հիմնական ուղիներից⁸:

Քաղաքի տնտեսական նշանակությունը նպաստեց կրթության և մշակույթի հաստատությունների զարգացմանը, որոնց մասին նույնպես մանրամասնություններ կան տարեգրքի գրեթե բոլոր համարներում: Անդրկովկասի կրթական մյուս հաստատությունների շարքում տարեգիրքը հիշատակում է նաև Շուշիի վարժարանների և դպրոցների ուսուցիչների անունները, նրանց կողմից դասավանդվող առարկաների ցուցակը, ուսման վարձը և այլն: Այսպես՝ հայտնի է դառնում, որ 1894 թ. բացված Մարիամյան օրիորդաց ուսումնարանի ուսուցչուհիների մեծամասը ռուսներ էին, իսկ Խանքենդիում 1897 թ. այս ուսումնարանը բացել էր նախապատրաստական դասարան 9 սաների համար⁹:

Տարեգրքի աղբյուրագիտական նշանակությունը Շուշիի, ինչպես նաև Անդրկովկասի մյուս քաղաքների հասարակական կյանքի ուսումնասիրության առումով կարևորվում է դրա շարունակական համարներում հարյուրավոր անձնանունների

⁷ КК на 1881 г. С. 51.

⁸ Ռ. Տեր-Պասպարյան, Շուշի քաղաքը, Ե., 1993, էջ 59–64: Ըստ տարեգրքի՝ Շուշիում մետաքսի բոժոժի գինն իջել է նվազագույնի 1908թ.՝ 12–14ռ. փթի դիմաց (КК на 1910 г.):

⁹ КК на 1901 г. Отд. 3-е. С. 358.

և հասցեների հիշատակումը: Այստեղ ներկայացված են Շուշիի կայսերական հաստատությունների պետական ծառայողների անունները, որոնց կրողներից շատերը Շուշիի հայտնի հայ և մահմեդական ընտանիքների ներկայացուցիչներ են: Ակնհայտ է դառնում, թե ինչպես քաղաքային և գավառական վարչության առանձին պաշտոններ փաստացի ամրագրվում են հայկական համայնքի ներկայացուցիչներին: Վերջինների կազմում գերակշռում են հայ ազնվականական (մելիքական) և քաղքենիական-առևտրական դասերին պատկանող ընտանիքների անդամները: Նման աղբյուրի գոյությունը հատկապես կարևոր է մեր օրերում, երբ Շուշի վերադարձած հայ բնակչությունը շարունակում է քաղաքի բազմաշերտ պատմության վերակառուցման՝ դեռևս 1990-ականների սկզբին վերսկսված գործը: Տարեգրքի էջերից հայտնի հարյուրավոր շուշեցի հայերի մասին թեկուզ խիստ համառոտ տեղեկությունները կարող են համապատասխան աշխատանքի դեպքում լրացնել այլ աղբյուրներից, այդ թվում՝ Շուշիի հայկական ընդարձակ գերեզմանատներից հայտնաբերված վիմագրերի կցկտուր տեղեկությունները քաղաքի բնակչության մասին¹⁰:

¹⁰ Գ. Գարսայան, Շուշի, նորահայտ նյութեր քաղաքի պատմության մասին, Ստեփանակերտ, 2002: